

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 7 (1998),
BR. 6 (38),
STR. 941-952

RECENZIJ
I PRIKAZI

Richard A. Musgrave KRATKA POVIJEST FISKALNE DOKTRINE

Biblioteka Fiscus, Institut za javne financije,
Zagreb, 1998.

Bit fiskalne teorije je traženje odgovora na pitanje koje usluge treba pružati javni sektor i u kojoj mjeri. U razno doba i u raznim dijelovima svijeta odgovore na ta pitanja davali su specifični oblici fiskalne doktrine.

Autor je prikazao povijest fiskalne doktrine tako da je posebno obradio pet glavnih tema: javna dobra, jednakost u oporezivanju, efikasnost u oporezivanju, prevladavanje poreza i incidencija, stabilizacija i dug, a na kraju je napravio zaključak. Njegova povijest fiskalne doktrine obuhvaća samo dva posljednja stoljeća, počevši od doba Adama Smitha, iako su već prije njega fiziokrati i kameralisti svjesno razvijali fiskalnu doktrinu. Ali, zapravo već onoga trenutka kada su se vladari dosjetili da za pokrivanje svojih potreba i potreba države uvedu poreze, počelo se razmišljati od koga, koliko i kako ubrati porez, pa su već tu prvi začeci fiskalne doktrine. Očito je autor držao da je tek razvoj fiskalne doktrine u posljednja dva stoljeća doveo do postavka koje su važne i za sadašnji trenutak te doktrine, pa se ograničio na prikaz samo toga razdoblja.

U uvodnom poglavlju pod naslovom Javna dobra najprije raščlanjuje kako su dužnosti vladara shvaćali Adam Smith i John Stuart Mill. Sa žaljenjem ustanovljuje da klasik David Ricardo nije imao određen stav o javnim rashodima. Potom se bavi javnim gospodarstvom koje u Njemač-

koj nazivaju *Državno gospodarstvo* (*Staatswirtschaft*) i naglašava bitnu razliku u razvoju financijskih teorija u Velikoj Britaniji i na kontinentu, posebno u Njemačkoj u kojoj su kameralisti ostavili dubok trag.

Pri kraju prošloga stoljeća pojavila se ekonomska teorija javnih dobara. Ta je teorija omogućila da se ista načela primjenjuju na javno i privatno okruženje. U tom su okviru talijanski i austrijski pisci razvili novu doktrinu rabeći pojam granične korisnosti. Posebno je istaknut prinos Erica Lindahla koji je uveo pojam nazvan Lindahl-ova cijena, što je zapravo oporezivanje korisnosti. U engleskom govornom području dugo, od Milla pa do Piguovih djela *Ekonomika blagostanja* i *Studija o javnim financijama*, nije bilo većih pomaka u tretiranju javnih dobara.

Rasprave o fiskalnoj politici vođene u Europi koncem prošloga stoljeća tek su neposredno prije Drugoga svjetskog rata pobudile zanimanje engleskih i američkih autora, pa je istom nakon toga Samuelson mogao uklopiti javna dobra u uvjete Paretove učinkovitosti.

Uočeno je da od toga doba paralelno postoje dvije tradicije utvrđivanja proračuna: prva više akademska, temeljena na Samuelsonovu modelu, i druga, pragmatična, koja se naslanja na Wicksellov pristup.

Na kraju se poglavlja autor zadržava na analizi troškova i koristi koja se, iako se neke klice te metode javljaju u Francuskoj već u prošlom stoljeću, potpuno razvila tek šezdesetih godina u SAD-u, a danas je važno oruđe primijenjene fiskalne analize.

U prvom se dijelu knjige autor bavi javnim dobrima koja se ostvaruju rashodima proračuna, a u drugom dijelu, koji nosi naslov Jednakost u oporezivanju, on razmatra prikupljanje sredstava za proračun – oporezivanje i odmah podsjeća da je “načela dobrog oporezivanja” iznio A. Smith već 1776. godine. Doktrine o oporezivanju koje su postupno izgrađivane bile su uvjetovane u pojedino doba prihvaćenim političkim filozofijama, a među njih

se ubrajaju doktrina koristi i doktrina mogućnosti plaćanja. Svi predlagači raznovrsnih sustava određivanja poreznog opterećenja težili su prema pravednosti oporezivanja. Kako bi se moglo procijeniti ostvarenje toga cilja, izmišljena su razna mjera poreznog opterećenja. Porezno se opterećenje reguliralo izborom poreznih stopa, a zanimljivo je da su, uz proporcionalne i progresivne stope, predlagane i regresivne, s bizarnim obrazloženjem da je siromašnijima, dakle slabijima, potrebna zaštita države, pa stoga trebaju više pridonijeti toj zaštiti. Doktrina korisnosti polazi od načela da porez mora ovisiti o koristi koju se ima od javnih dobara, ali teoretičari nisu jedinstveni u odgovoru na pitanje treba li uzeti u obzir ukupnu korist ili samo njezin ograničen dio, a jednako tako se ne slažu ni glede konstantnosti, odnosno progresivnosti ili čak regresivnosti poreznih stopa. Ova doktrina barata s pojmovima jednake i najmanje žrtve, a susreće se i više vrsta žrtve: granična, apsolutna i proporcionalna. Budući da porezne obveznike treba oporezivati ovisno o razini porezne sposobnosti, potrebno je utvrditi mjere te sposobnosti.

Dohodak je već rano uzet za mjeru porezne sposobnosti, ali su ga kasnije pojedini autori ograničili na samo određen dio dohotka, na rentu, profit i dio utrošen na luksuz. Definiranje porezne osnovice zaokuplja već niz godina mnoge ekonomiste koji se bave javnim financijama.

Barem jednako dugo, ako ne dulje od dohotka, potrošnja je uzimana kao porezna osnovica, što je potaknuto i namjerom da se štednja izuzme od oporezivanja.

Nepravedno bogaćenje je posljednja tema kojom se autor bavi u okviru po-

glavlja o jednakosti u oporezivanju. Navodi se kako se već vrlo davno (Aristotel) držalo da neki dohoci nisu jednako pravedni kao drugi. Zato se predlaže da se prihod od kamata, prihod od zemljišne rente i prihode u ratno doba jače oporezuje.

U vrlo kratkom poglavlju s naslovom *Efikasnost u oporezivanju* raspravlja se o učinkovitosti poreznog sustava koju je moguće utvrditi jedino s pomoću ekonomskih analiza. Učinkovitost poreznog sustava očituje se u tome da za određenu ukupnu svotu poreza, pristiglu u državnu riznicu, zajednica bude najmanje opterećena. To opterećenje predstavljaju porezni aparat, smetnje koje u proizvodnju unose porezi i tako je smanjuju, nelagoda zbog kazni i poreznih provjeravanja, pa i utrošak slobodnog vremena poreznih obveznika. Pokazano je kako porezni teret može biti veći od iznosa prikupljenih prihoda, a uveden je i pojam potrošačkog viška. Teorija optimalnog oporezivanja razvijala se vrlo sporo, tako da joj je trebalo više od 50 godina da postane središnjom temom teorijskog rada o porezima.

Posebno poglavlje u knjizi autor posvećuje temi *Prevaljivanje poreza i incidencija* (moguće bi se hrvatski moglo reći "pogođenost" ili "pogođenost porezom", odnosno udarenost – govori se udariti poreze – koincidencija-podudar(e)nost). Naime, ukupan teret pojedinog poreza obično ne snose samo porezni obveznici toga poreza, već se teret prevaljuje na leđa ostalih sudionika u narodnom gospodarstvu. Teorija incidencije bavi se proučavanjem toga kako se neki porez *in ultima linea* raspodjeljuje kao teret među svim subjektima ekonomskog sustava.

Prikaz razvoja shvaćanja i tumačenja prevaljivanja i incidencije počinje od klasičnih ekonomista – fiziokrata, nastavlja se tumačenjem ideja Adama Smitha, a posebna se pozornost posvećuje djelu Davida Ricarda koje je nakon svojedobnog neshvaćanja rehabilitirano uključivanjem njegove analize incidencije u suvremeni neoklasični model rasta. (Neki kritičar je, go-

voreći o Ricardovu modelu, ustvrdio da je to iznimna teorija koja se nikako ne može pobijati i kojoj ne nedostaje ništa do li smisla. Sic!)

Nakon što je opisao prinos dva diva, Smitha i Ricarda, autor se posvećuje objašnjavanju utjecaja "marginalista", ekonomista čiji su prinosi, gledani sami za sebe, neosporno važni, ali su u usporedbi s dva spomenuta autora minorni. Spominju se osnovne ideje i prinosi teorije incidencije Fleminga Jenkina, Leona Walrasa, Knuta Wicksella, Alfreda Marshalla, F. Y. Edgewortha i Enrica Baronea. Glavni radovi spomenutih autora objavljeni su mahom u posljednjoj četvrtini devetnaestog stoljeća, a na njih se u ovome stoljeću nadovezuje niz vrijednih doprinosa teoriji prevajivanja poreza i incidencije. Tako se u poreznu analizu uvode teorije o nesavršenoj i monopolskoj konkurenciji, razmatranje dohodovnih i supstitucijskih posljedica na incidenciju i faktor rizika, a velika se pozornost posvećuje ispravnom utvrđivanju amortizacije i razdoblju u kojem je ona dopuštena. Model opće ravnoteže, koji su rabili klasici pokazao se neprikladnim, pa je odbačen, ali samo privremeno, jer je nakon određenog razvoja opće ekonomske znanosti bitno poboljšan i ponovno primijenjen. U drugoj polovici ovoga stoljeća pozornost su nekih autora, koji su se bavili analizom incidencije, zao kupili modeli stalnoga rasta, a rezultati su bili vrlo važni zaključci. Empirijsko proučavanje raznovrsnih utjecaja i čimbenika na poreznu incidenciju oslanja se na analize statističkih podataka. Iako već davno predloženo, ovo proučavanje se naglo razvija tek nakon pojave suvremenih izvanredno moćnih elektroničkih računala. Rezultati obećavaju, ali u velikoj su mje-

ri ovisni o odabiru parametara koji funkcioniraju u modelu te o pretpostavkama kao što su postojanje savršene konkurencije i fleksibilnog gospodarstva.

Posljednje poglavlje knjige nosi naslov *Stabilizacija i dug*. Isprva je fiskalna teorija gotovo isključivo proučavala kako državni proračun djeluje na izvore sredstava i raspodjelu dohotka. Tek nakon kejnzijanske revolucije proračunu je pridodana funkcija stabilizacije, pa se fiskalna doktrina počela baviti i tim aspektom makroekonomike. Ipak, i ovdje vrijedi uzrečica "Ništa nova pod kapom nebeskom!", što hoće reći da su i prije Keynesa postojali "rani kejnzijanci" (Sir J. Steuart, Mandeville, Malthus, Gesell i Hobbson), ekonomisti koji su proučavali uzroke gubitka stabilnosti gospodarskog sustava koji dovodi do krize. Nakon pojavljivanja Keynesova djela *Opća teorija dohotka i zaposlenosti*, važnom zadaćom fiskalne politike postalo je reguliranje zaposlenosti i shvatilo se da zaposlenost u realnim uvjetima tržišta ne može nikada biti potpuna. Uveden je pojam fiskalnog multiplikatora, razvijen je teorem uravnoteženog proračuna, proučavan je učinak političkih mjera i razvijene su nove vrste ekonometrijskih modela. U fiskalni se sustav ugrađivala fleksibilnost sa zadaćom da automatski spriječi poremećaje u sustavu, ali se ustanovilo da takav automatizam nije jako učinkovit. U okviru "neoklasičnog" političkog modela iskušavano je kombinirano djelovanje mjera monetarne i fiskalne politike na makroekonomski sustav u uvjetima neuravnoteženog proračuna.

Javni dug kao posljedica unutarnjeg zajma već je odavno bio predmet živih rasprava i jedna od najspornijih tema fiskalne doktrine. Pitanjem javnog duga i njegove prirode bavili su se već merkantilisti, a i Ricardo je dao važan doprinos teoriji takozvanim "Ricardovim teoremom jednakosti". Općenito se potrebe države mogu financirati bilo porezima, bilo javnim dugom. Neki autori drže da nema bitne razlike između ta dva modela, a drugi daju prednost javnom dugu, jer u nje-

Patrick MacLagan MANAGEMENT AND MORALITY A Developmental Perspective

mu vide porast nacionalnog bogatstva. Do-
duše, budućim se naraštajima ostavlja u
naslijeđe teret kamata, ali većina ekono-
mista koji su se bavili tim pitanjem drži da
se time ne umanjuje njihov nacionalni do-
hodak, iako ima i drukčijih mišljenja. Ve-
lika se pozornost sredinom ovoga stoljeća
posvećivala izboru vrste obveznica (tržiš-
ne i netržišne) i strukturi dospijeca duga,
no danas su ta pitanja zanemarena, jer se
javni dug iznimno jako smanjio.

U *Zaključku* autor utvrđuje da je
tijekom dva stoljeća fiskalna doktrina po-
stala u iznimno velikoj mjeri složenijom i
opsežnijom, zahvaljujući i sinergetskom uč-
inku svoje sprege s ekonomskom anali-
zom. Međutim, taj napredak se nije odvi-
jao duž pravca konstantnom brzinom, već
je bio pun stranputica, vraćanja i mijenja-
nja smjera, često dolazeći do ranije napu-
štenih stajališta. Mnogo toga u javnim fi-
nancijama je nejasno i proturječno, što
nas ne treba čuditi kad se uoči kako je
golem broj čimbenika koji utječu na raz-
voj i ponašanje toga suptilnog tkiva.

Knjiga će biti zanimljiva svakom eko-
nomistu koji se zanima za javne financije,
a mogla bi privući pozornost i šireg kruga
političkih javnih radnika kad bi bila dop-
unjena sažetim terminološkim rječnikom
najvažnijih pojmova. To bi se možda mo-
glo učiniti za sljedeće izdanje, koje treba
očekivati jer je naklada od 500 primjeraka
za takvu knjigu i u našim uvjetima vjero-
jatno premala. I na kraju, jedna primjedba
glede često spominjanog pojma incidencija.
Naime, oblik incidenca, koji je dosljed-
no primjenjivan, nije u skladu s pravopi-
som hrvatskoga jezika. Treba pisati inci-
dencija, analogno pojmu dekadencija, evi-
dencija, korespondencija, koincidencija i
rezidencija.

Miroslav Sambolek

SAGE Publications, London, 1998., 212 str.

Više morala – zahtjev je suvremene zbilje
na koji upozorava svjetski poznati ekono-
mist Peter Drucker tvrdeći kako je najvaž-
nije da “svaka državna aktivnost smjesta
postaje moralnom”. Ekonomska problema-
tika ima sekundarno značenje u državnim
aktivnostima. No, i u ekonomskoj sferi, po-
sebice u poduzetništvu, moral dobiva re-
spektabilno mjesto. Patrick MacLagan u stu-
diji *Management and Morality* postavlja za-
htjev za moralnom odgovornošću podu-
zeća, njegovih zaposlenika i posebice ma-
nagementske skupine prema društvu u
cjelini. To bi u konačnici vodilo stvaranju
moralne zajednice. Iako je moralni razvoj
društva životno dug proces, podsjeća
MacLagan, njegovo je mjesto u društve-
nom razvoju potrebitije danas negoli ikad
prije.

Već u prvom, uvodnom dijelu, *Ethi-
cal Thinking and Management Practice*, Mac-
lagan određuje cijeli tijek rasprave o mo-
ralu. Njega, prije svega, zanima etika up-
ravljanja shvaćena kao dimenzija organi-
zacijskog ponašanja (4). Orijentiran je na
ono što može biti, a ne na ono što je. Stoga
etiku stavlja na dnevni red u istraživanju,
edukaciji i praksi managementa. Pri tome
razlikuje etiku upravljanja od poslovne
etike. Nije mu namjera popravljati nemo-
ralno, već poticati inicijative za kontrolu
sustava, nadzor nestašice, poboljšanje ka-
nala informiranja i kulture organiziranja.
U tome je važno mjesto moralnog razvoja
pojedince koji će zadržati osobnu sposob-
nost kritike i neovisnog mišljenja prije ne-
goli se prikloniti i prilagoditi institucional-
nim normama, prilikama i dodijeljenim
ulogama.

Na moralni razvoj pojedinca utječu vrijednosti koje usvaja u obitelji, životnoj zajednici, izobrazbi, profesiji, životnom iskustvu i radu uopće. Vrijednosti se mijenjaju prema zahtjevima promijenjenog okruženja, posebice u uvjetima moralnog sukoba. Te je promjene individualnog morala razmatrao Lawrence Kohlberg na tri razine: pre-konvencionalnu (pojedinaac je usmjeren na sebe, a-moralan je), konvencionalnu (svijest o značenju moralnih normi i ponašanja koja su prihvaćena od skupine) i post-konvencionalnu (razina na kojoj je pojedinac stekao sposobnost nepristranog i neovisnog moralnog rasuđivanja temeljenog na načelu pravednosti. Tu pojedinac konvencionalnu razinu prilagođava svojim, često inovativnim, odgovorima na moralne dileme.). (22) MacLagan se pita kad je Kohlbergova post-konvencionalna razina posljedica stvarnog moralnog i spoznajnog razvoja pojedinca, a kad izraz njegove superiorne pozicije. Ovo posljednje, upozorava on, može biti izvor moralnih sukoba, prije negoli njihovo rješavanje ili ublažavanje.

Moralni razvoj pojedinca ne može biti samo usputni učinak životnog okruženja. Autor to posebice drži neprihvatljivim za pojedince koji su moralno odgovorni široj zajednici, manageri na primjer. Stoga se trudi pokazati nužnom edukaciju managera uz pomoć tema kao što su altruizam, emocije, osobni karakter i individualna moralna pravednost.

Etička teorija, iako vrlo široka, često ostaje samo teorija bez praktične primjenjivosti za managera (npr. utilitarizam J. Bentham ili deontologizirana etika I. Kanta). (26) Stoga će MacLagan uložiti znatan napor kako bi na tragu Kantova kategoričkog imperativa postigao u praksi uvažava-

vanje osobe i ideje zajednice. Tu je altruizam važna kategorija koju pojedinac treba usvojiti. Tradicionalna će teorija postati korisnom managerima, ako je upoznaju i usvoje. Već od starih Grka postoji tema o karakteru. "Kakav ću biti čovjek?" pitanje je kojemu prethodi pitanje "Što ću činiti?". Aktualnost je te teme vidljiva i u dvojbi oživljenoj u teoriji Davida Rossa o dužnostima 'prima facie'. Često se, naime, dužnosti 'prima facie' potiskuju pred aktualnim, "prečim" dužnostima ('duty proper' ili 'actual duty') (35).

Promijenjene prilike, međutim, traže drukčiju primjenu etičke teorije, kontekstualizaciju moralnog suda. U traženju rješenja moralnih sukoba važan je korak ustrajnost u dijalogu. Dijalog je polazišna i uporišna točka upravljanja i organizacije. Tako za management C. Hales tvrdi da je interakcija koja uključuje visoku razinu 'face-to-face' komunikacije, to je cjenkanje i pregovaranje. Organizacija je još ovisnija o razgovoru, tvrdi I. Mangham. Ona je izraz pregovaranja članova organizacije, apela, uvjeravanja, zahtjeva, povlađivanja, zabluda, opredjeljivanja, izjavljivanja, diskusije, dogovora, napada, vijećanja, učenja, savjetovanja, žalba, iritiranja, ljutnje, korigiranja, socijalizacije, 'popunjavanja redova', prijetnja, obećanja, pohvala, ismijavanja, osuđivanja i razilaženja. (45) Stoga je dijaloški put jedini prikladan u traženju puta iz situacije moralnog razdora. Bitnije je "saslušati priču" negoli odmah stvoriti odgovore, tvrdi MacLagan.

Drugi dio knjige, *Moral Issues and Organizations*, počinje važnom temom socijalnog života, raspravom o povjerenju: "Etika povjerenja je esencijalno i prožimajuće obilježje individualnog i organizacijskog razvitka." (53) Iako je teorija, posebice sociološka, siromašna raspravama o značenju povjerenja (N. Luhmann), za management je povjerenje središnja točka u vođenju i uređenju posla u poduzeću, posebice u kantijanskom smislu brige za osobu. Za ekonomski je razvoj povjerenje također bitno. F. Fukuyama to prati u razlikovanju stabilnih društava visokog povje-

renja (*high-trust*) i nestabilnih društava niskog povjerenja (*low-trust*). Uz povjerenje idu uzajamnost i dobročinstva kao bitni stabilizatori društva (A. Gouldner). Rabi se čak sintagma o povjerenju kao "emocionalnom ljepilu" koje veže sljedbenike s njihovim vođama. (60) MacLagan naglašava da za građenje povjerenja u organizaciji manager mora voditi računa ne samo o svojim odlukama već, isto tako, i o svojem ponašanju te sklonosti dijalogu.

Uz povjerenje je važna tema i odgovornost. Etika odgovornosti iz 70-ih godina u prvi plan stavlja interes za sebe, i na razini organizacije i na razini pojedinca. Frommove idealno-tipske orijentacije na "imati" ili "biti" moguće je pratiti u radnoj motivaciji: radi li radnik samo zbog plaće, ili na drugoj strani traži satisfakciju. Događa li se etički pomak u birokratiziranim organizacijama koji uvažava kantovski pristup brige za drugog čovjeka? Odgovornost managera je u obvezi stvaranja pretpostavaka za uključivanje radnika u upravljanje, koje će biti stvarno a ne lažno.

Još je jedna važna tema u proučavanju moralnih problema. Riječ je o jednakosti i razlikama. Za sociologa su, osim razlika koje nastaju rođenjem i odrastanjem, bitne razlike nastale obrazovanjem, materijalnim zaleđem, religijskom pripadnošću i slično. One nisu rezultat izbora pojedinca, a odražavaju se na stjecanje znanja, vještina, kvalifikacija i, općenito, samorazvoja pojedinca. U okolnostima rada te se razlike potvrđuju u uspješnosti postizanja i zadržavanja zaposlenja. MacLagan želi izbjeći stereotipizaciju o ženama, crncima i sl. kao poslovno manje uspješnim (diskriminiranim) skupinama. Treba poći, tvrdi on, od pristupa pojedincu kao pojedincu, a ne od obilježja spola, rase, vjere i slično. (87) Često su važeća uvjere-

nja i norme u društvu potpora socijalnoj stratifikaciji, što se može shvatiti kao diskriminacijski odnos na organizacijskoj razini. U samom startu pojedinci imaju ili nemaju prednost u borbi za materijalno blagostanje i socijalni status. Stoga autor ističe da je za nepristranu organizaciju bitna pravednost u raspodjeli, pravedna plaća, pravedna procedura, prikladan kriterij za bitno i nebitno u sposobnostima i karakteristikama zaposlenika te pozitivna akcija.

Odgovornost je kategorija koja ne zaobilazi niti organizacije. No, kako ju je teško "smjestiti" u organizaciju, autor predlaže da njezini nositelji budu ključni pojedinci organizacije. Na pitanje tko je odgovoran za zajedničko djelovanje organizacije autor odgovara analizom tri odgovora M. Velasqueza: 1) moralno su odgovorni svi članovi organizacije koji odlučuju o njezinu djelovanju; 2) moralno su odgovorni oni koji uređuju sustav djelovanja (politiku, proceduru, tehnologiju i sl.); 3) nitko nije odgovoran ako je neki događaj posljedica nenamjernog utjecaja različitih vanjskih aktivnosti članova organizacije. (110) Uz odgovornosti prema van (društvu), posebna je odgovornost organizacije prema zaposlenima koji je najčešće ne naglašavaju i ne traže zbog pritiska nesigurnosti zaposlenja i poslušnosti koja je duboko usađena u kulturu organizacije. Stoga je česta dvojba zaposlenih: biti lojalan ili glasno negodovati u slučajevima moralno neprihvatljivog djelovanja poduzeća. W. Gorden ukazuje na četiri načina reagiranja zaposlenih: vjernost (kontinuirana privatna i javna potpora poduzeću), potpora (sugeriranje poboljšanja, raspravljanje o problemima u poduzeću), nemar (odsutnost interesa za pogreške poduzeća) i izlaz (traženje novog zaposlenja izvan poduzeća). (122) MacLagan misli da je teško polarizirati ponašanje zaposlenih kao prihvatljivo ili neprihvatljivo, konstruktivno ili destruktivno. Važno se prije upitati o motiviranosti zaposlenih za lojalnost poduzeću ili o njihovoj nemotiviranosti. Po mišljenju nekih, lojalnost je više od puke privrženosti. Ona se temelji na prepoznavanju dužnosti. No, često se po-

jedinac može naći pred moralnom dvoj-
bom: slijediti interes vlastite karijere ili in-
teres organizacije. Dvojba je uvijek nazo-
čna pred pitanjem: "raskrinkavati" ili ne
krive poteze poduzeća. Tu se mora voditi
računa o tri momenta: 1. o interesima po-
duzeća, njegovih članova i onih izvana; 2.
o javnosti i riziku; 3. o ovisnosti samih "ras-
krinkavača" o poduzeću. (133)

Treći dio knjige, *A Developmental Per-
spective*, ujedno je i završni dio u središtu
kojega je razmatranje razvoja institucija,
organizacija i ljudi u društvu. Kako je i za-
počeo, autor nastavlja promatrati organi-
zaciju koja je moralni čimbenik u društvu.
Pri tome idealno-tipski razlikuje etički pri-
hvatljivu organizaciju i organizaciju kao
moralnu zajednicu. (137) Organizacija ne
postoji izdvojeno iz društva te je pod utje-
cajem društvenih vrijednosti. Kako se vri-
jednosti kulture Zapada mijenjaju, nužne
su i promjene u organizaciji (poduzećima
i korporacijama) i u odnosu organizacija –
društvo. Nezaobilazan je i "subjektivni"
utjecaj na organizaciju. Riječ je o ljudskim
akterima, njihovim mišljenjima i stavovi-
ma o pravdi, etici, estetici, politici i slično.
Tu posebno mjesto dobivaju ulagači (*sta-
keholders*) koji od managera očekuju pri-
kladnu brigu, brigu koja se neće svesti sa-
mo na uski interes poduzeća. Stoga se au-
tor zalaže za sudjelovanje ulagača u upra-
vljanju poduzećem, za njihovu konzulta-
tivnu ulogu. To bi približilo organizaciju
idealu moralne zajednice (polazište koje
su moralni motivi, tj. briga za širu zajed-
nicu) te ona ne bi ostala samo prihvatljiva
organizacija (polazište joj je etika posljed-
ica). MacLagan ističe tu razliku. (157)

Etika u organizaciji ujedno je i mje-
rilo pojedinačne odgovornosti. To je pose-
bice vidljivo kod pojedinaca koji nose od-
ređen autoritet funkcije u organizaciji. Na-

ravno, riječ je o managerima. Oni moraju
imati moralne atribute koji se grade na pri-
mjerenom znanju i razumijevanju, na in-
tektualnim i socijalnim sposobnostima te
na drugim osobnim kvalitetama. U svojem
razvoju manageri trebaju svladati četiri sas-
tavnice: kognitivnu, moralnu, socijalnu (me-
đuosobnu) i osobnu (naći "sebe"). (126)

Postoje, dakako, i znatno sofisticir-
aniji koncepti edukacije managera i raz-
voja managerske elite koje autor navodi
kao potvrdu oživljavanja interesa za te te-
me. On se zalaže za primjenu kritičke edu-
kacije u managementu koja će se upotre-
bljavati u učenju poduzetništvu i mana-
gerskoj etici. Razvijanje etičkih programa
u managementu stvorit će intelektualne
resurse potrebne za razrješavanje brojnih
dvojba koje nameće svakodnevna praksa.
Cilj svega toga je stvoriti "više morala" i u
porastu svijesti o moralnim problemima i
u stvaranju intelektualnih snaga koje će,
prema prilikama, služiti rješavanju tih pro-
blema. Svojom je knjigom Patrick MacLa-
gan dao važan prilog približavanju tom cilju.

Kolika je aktualnost njegove knjige
za naše prilike, razvidno je već iz površ-
nog uočavanja tema kojima se knjiga bavi.
Više morala u poduzetništvu, u ponašanju
odgovornih pojedinaca – zahtjev je sve gla-
sniji u našoj tranziciji određenoj zbilji.
Kako udovoljiti ovom zahtjevu – djelomi-
čno će pomoći iščitavanje i primjena poje-
dinih naputaka u ovoj knjizi.

Antun Šundalić

KRONOLOGIJA RATA

Agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu
(s naglaskom na stradanja Hrvata u BiH)
1989. – 1998.

Hrvatski informativni centar, Slovo, Zagreb,
1998.

Proteklo će desetljeće u povijesti hrvats-
koga naroda ostati upamćeno kao razdo-
blje u kojemu je poslije gotovo tisuću go-
dina iznova rođena samostalna, neovisna

i slobodna država Hrvatske, razdoblje u kojemu su Hrvati ponovno postali svoji na svome, razdoblje u kojemu se hrvatski stieg, konačno, slobodno i nepovratno zavijorio nad hrvatskom zemljom.

U proteklih su deset godina Hrvati prošli trnovit i mukotrpan put kojim su se oslobodili jugokomunističkog i velikosrpskog zagrljaja koji je, uistinu, prijetio smrtno ugroziti samu opstojnost hrvatsstva na ovim prostorima. Stoga je proteklo razdoblje važno i za suvremenost i za budućnost hrvatskoga naroda i hrvatske države. Iako u povijesnim razmjerima relativno kratko, proteklo je desetljeće obilovalo složenim i burnim političko-vojnim zbivanjima koja su znakovito preusmjerila sadašnje, a još više buduće, društveno-gospodarstvene odnose u ovome dijelu svijeta. Stručna raščlamba proteklih zbivanja, kao i sudionika u njima, znatno pridonosi njihovoj objektivnijoj prosudbi i povijesnom vrednovanju.

Prije kratkog vremena (početkom lipnja ove godine) hrvatskoj je javnosti predstavljeno opsežno (na više od šest stotina stranica) dokumentarno-publicističko djelo: *Kronologija rata, Agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (s posebnim osvrtom na stradanja Hrvata u BiH)*, u izdanju Hrvatskog informativnog centra i Slova iz Zagreba.

Riječ je o jednom od prvih važnijih pokušaja da se na jednom mjestu, sustavno i analitički prikažu (pobroje) najvažniji događaji iz najbliže hrvatske povijesti, iz vremena u kojemu se stvarala i branila hrvatska država i opstojnost Hrvata u njoj, kao i u susjednoj Bosni i Hercegovini. Kronološki, ova knjiga obuhvaća razdoblje od jednog desetljeća – od ožujka 1989. godine, kad je Srbija u bivšoj zajedničkoj

državi ukinula Vojvodini i Kosovu status konstitutivnih sastavnica tadašnje SFR Jugoslavije, pa sve do 15. siječnja 1998. godine, prestanka mandata UNTAES-a i okončanja procesa mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja u hrvatski ustavni, društveno-politički, teritorijalni i gospodarski ustroj. Unutar tih gotovo deset godina zbile su se mnoge političke, vojne i teritorijalne promjene koje su većim dijelom uspostavile nove geopolitičke i geostrateške odnose/realnosti među državama nastalim rasapom SFRJugoslavije, ali ne samo među njima. Ozbiljno je narušena posthladnoratovska ravnoteža snaga i interesa svjetskih moćnika u ovome dijelu svijeta. Istodobno, protekla su zbivanja jasno (raz) otkrila velikosrpsku imperijalističku i hegemonističku politiku (igru) u prisvajanju tuđih, nesrpskih povijesnih, etničkih i državnih prostora, ali i svu nemoć međunarodne zajednice da učinkovito pristupi rješavanju golemih problema, da pravodobno spriječi širenje agresije, rata i zločina te da nedvosmisleno kazni sve one koji su u okrutnome sukobu i ratu u i protiv Hrvatske (i kasnije Bosne i Hercegovine) počinili ratne zločine, genocid i etničko čišćenje. Stranice ove knjige prate političko i oružano rušenje SFR Jugoslavije koje je isplanirao, inscenirao i proveo velikosrpski režim pod Slobodanom Miloševićem, ali i očajničku borbu naroda koji se nisu htjeli pomiriti s velikosrpskim nastojanjima da u cijelosti promijeni etničku i nacionalnu sliku ovoga dijela jugoistočne Europe. Hrvatski je narod odlučio prekinuti srpsku dominaciju te konačno oživotvoriti stoljećima tinjajuću državotvornu ideju, jer su Hrvati znali da jedino u svojoj državi mogu osigurati svoj nacionalni i vjerski identitet i graditi budućnost dostojnu čovjeka i naroda. Krvava je velikosrpska agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu pokušala onemogućiti ta hrvatska nastojanja. Svaka je godina u proteklom desetljeću bila natopljena krvlju hrvatskih ljudi koji su svojim tijelima branili život mlade hrvatske države. Domovinski obrambeni rat, stoga, zauzima najvažnije mjesto

u *Kronologiji rata*. Spomen na ljude koji su svojim životima branili i obranili Hrvatsku mora zasvagda biti upisana u pamćenje hrvatskoga naroda, u njegovu stradanje bogatu povijest, u njegov identitet, ali i u temelje nove i ljepše budućnosti. Današnji, a još više budućni naraštaji moraju otrgnuti zaboravu sve važne i manje važne događaje i ljude koji su u njima sudjelovali, kako bi im znanstvenici, političari, književnici i drugi objektivnim pristupom mogli dati onu važnost i težinu koju zaslužuju.

Ova *Kronologija rata* pruža odgovarajuću ponudu izvora, podataka i činjenica na temelju kojih je moguće pratiti prošle hrvatske društvene i političke procese.

Knjiga se, najvećma, temelji na novinskoj građi *Večernjeg lista*, najtiražnijih dnevnih novina u Hrvatskoj, na njegovim novinskim izvješćima i komentarima te na izvornim fotografijama, statističkim i kartografskim pregledima. Iako obiluje korisnim podacima, što je čini važnim podsjetnikom proteklih zbivanja, priređivači su ovoga djela trebali posegnuti i za drugim (novinskim) izvorima, kad su se već za taj dokumentarno-publicistički pristup odlučili. Upitno je može li se dosegnuti potrebna razina objektivnosti u raščlambi političkih procesa na prostoru rastočene jugoslavenske državne zajednice uporabom većim dijelom samo jednog izvora, ma koliko on izdan bio. (*Večernji list* to sigurno jest, s obzirom na svoju najrazgranatiju mrežu dopisnika u Hrvatskoj.) Međutim, konzultiranje više relevantnih, pa čak i pogledima suprotnih, izvora/stajališta nužno je kako bi se izbjegle sve moguće (ne)namjerne nepreciznosti, ne samo u uzročno-posljedičnom promišljanju prošlih događaja i aktera u njima već i u njihovu sam-

om faktografskom i kronološkom navođenju. Opće je poznato da su medijska izvješća (dakako, ne samo novinska) u ratnim vremenima, ponajprije iz razloga vojne strateške i taktičke prirode, podložna određenom stupnju (samo)cenzure; stoga ona u osnovi ne daju stvarnu sliku nekoga događaja. Ratna su izvješća obično sažeta, oskudna detaljima, općenita, rijetko kada opisuju događaj onakvim kako se on zbilo. Stoga kronološki faktografski pregled novinskih izvješća ipak valja poduprijeti dostupnim podacima i iz drugih izvora (arhiva, već objavljenih knjiga, znanstvenih i stručnih radova,...). Međutim, i ovako zamišljena, *Kronologija rata* donosi na jednom mjestu prilično bogat pregled zbivanja u proteklome desetljeću. Nekoliko tisuća natuknica, fotografija, kartografskih prikaza i statističkih pregleda zorno potvrđuju mnoštvo korjenitih društveno-političkih, geostrateških i teritorijalnih promjena u ovome dijelu Europe, jedan vrtlog u kojemu su Hrvati uspjeli izboriti svoju samostalnost, slobodu i državnu neovisnost. Rad na sustavnom istraživanju i raščlambi, a naročito predstavljanju zbivanja vezanih uz osamostaljenje Hrvatske, velikosrpsku agresiju na nju, Domovinski obrambeni rat, etničko čišćenje i stradanje Hrvata u Bosni i Hercegovini treba žurno nastaviti. *Kronologija rata* jedan je od prvih koraka u tome pravcu. Istraživanja valja produbiti, sadržajno i konceptijski još bolje osmisliti te na njima angažirati skupinu dobrih poznavatelja uzroka, tijeka i posljedica vojno-političkih zbivanja i promjena tijekom 1990-ih godina. Nije manje važno sustavno upoznavati svjetsku političku, znanstvenu i drugu javnost s novim spoznajama o idejnim začetnicima, planerima i provoditeljima velikosrpske imperijalističke politike koja je na ovim prostorima izazvala golema ljudska i materijalna stradanja i razaranja, čije će posljedice u manje-više neriješenom kolopletu geopolitičkih i geostrateških odnosa još dugo zaokupljati svjetsku političku i humanitarnu scenu.

Dražen Živić

NARODI EUROPE

Priredio Felipe Fernandez-Armesto

Naklada Zadro, Biblioteka Priručnici,
Zagreb, 1997., 413 str., 64 slike

Zadovoljstvo nam je predstaviti jedno po mnogo čemu osobito i zanimljivo štivo, u izdanju nakladničke kuće Zadro, tiskano 1997. godine. Riječ je, naime, o hrvatskom izdanju knjige *Narodi Europe*, koju je izvorno 1994. godine objavio *Times Books* iz Londona pod naslovom: *The Times Guide to the Peoples of Europe*. Tako se pred hrvatskim čitateljima, i vjerujemo, brojnim korisnicima (političarima, diplomatima, novinarima, znanstvenicima,...) našao "osnovni priručnik o gotovo svim narodima Europe", pisan zanimljivim, jasnim i pristupačnim znanstveno-literarnim stilom koji omogućuje lako čitanje i "upijanje" sažeto iznesenih brojnih činjenica i spoznaja o prošloj, ali i suvremenoj europskoj etničkoj slici naseljenosti. Izvornik je, napisan na engleskom jeziku, uz sudjelovanje dvadesetak istaknutih europskih znanstvenika i sveučilišnih profesora, a priredio ga je Felipe Fernandez-Armesto. Urednik je, pak, hrvatskoga izdanja prof. dr. Nikša Stančić.

Iako knjiga sadržajno i metodički ne obrađuje sve europske narode, ona je ipak dragocjeno vrelo za sve one koji se žele upoznati sa složenim i šarolikim te počesto vrtložnim etnodemografskim, povijesno-političkim i kulturno-gospodarstvenim procesima na europskom kontinentu. Pregršt iznesenih spoznaja čini i valjanu osnovu za daljnja i dublja istraživanja suvremene etničke strukture Europe i njezina prožimanja s političkim, povijesnim, re-

ligijskim i kulturnim odnosima i razvojem tijekom proteklih stotina, pa i tisuća godina. Europa je danas "koktel" različitih, ali i vrlo bliskih naroda, nacionalnih manjina i etničkih skupina. Ta je složenost proizašla iz iznimno burnog i nemirnog višestoljetnog društvenog razvoja, ali i iz jezične, kulturne, vjerske i civilizacijske srodnosti/različitosti među pojedinim narodima koji su "prekrivali" ili danas "prekrivaju" europski prostor. Europa je i danas, na žalost, duboko podijeljena između onih koji govore romanskim, germanskim i slavenskim jezicima, ili pripadaju rimokatoličkim, pravoslavnim, protestantskim pa i islamskim zajednicama.

Kako bismo razumjeli današnje etničke odnose, društveno-političke i gospodarstvene procese, ali i sve veće napetosti među pojedinim europskim narodima (i državama), valja nam upoznati i razumjeti prošla zbivanja. Jedino ćemo tako shvatiti tijek stvaranja europskog jedinstva, ali i razumjeti jačanje težnji za nacionalnim oslobođenjem i osamostaljenjem onih etničkih skupina i naroda kojima je to u proteklim desetljećima i stoljećima bilo sustavno i prečesto silom zaprečivano. Iako ova knjiga ne pruža sve odgovore, ona ipak osvjetljava i približava najvažnija pitanja o europskoj prošlosti, europskoj suvremenosti, ali i europskoj budućnosti.

Knjigu čine: uvod, 12 poglavlja te popis literature i kazalo imena, zemljopisnih i povijesnih pojmova. Djelo je obogaćeno brojnim kartografskim prikazima (njih 57), uz pomoć kojih su geografski zorno "smješteni" narodi na europskom kontinentu. Bez suvišne grafičke, geografske i toponomastičke opterećenosti, ovi su prikazi jasan i vrijedan kartografski etnički regionalni vodič po Europi.

U objašnjenju koncepta i metodičkog pristupa obradi pojedinih izloženih tema, autori su u uvodu, između ostalog, napisali: "Sada i u predvidivoj budućnosti Europa je nerazumljiva bez znanja o njezinim povijesnim zajednicama: tko su one, gdje žive, čime se razlikuju od svojih

susjeda, kako narodi u njima dokazuju svoj identitet, kako se one uklapaju – i kako su se uklapale u doba uzastopnih potresa – u modele europskoga političkog kaleidoskopa. Vodič *Narodi Europe* prvi je pokušaj prikupljanja odgovora na ta pitanja – radi onih koji su upleteni u zamršenu mrežu europskih naroda i radi onih izvana koji žele shvatiti Europljane ili s njima posloovati."

Valja naglasiti da su priređivači ovoga vrijednoga djela primijenili kombinirano geografsko načelo klasifikacije europskih naroda, tako da su unutar širokih geografskih područja (primjerice: Sjevernoeuropski obalni pojas, Atlantski luk, Europsko sjeverozapadno kontinentsko područje,...) izdvojili narode, ali i podskupine naroda, vodeći računa ponajviše o kulturnim i političkim kriterijima. Zbog neodređenosti granica europskih regija i složenosti utjecaja kulturnih i političkih veza, neke su skupine svrstane u više regija, a neke, koje pripadaju različitim geografskim prostorima i kulturnim utjecajima, obrađene su u okviru jedne regije. Dakako, raščlambu etničke slike i povijesno-političkog i društvenog razvoja Europe moguće je izvršiti i na temelju posve drukčijeg metodičkog pristupa, primjerice na razini europskih nacionalnih država, no autori su uporabom (kombiniranog) geografskog pristupa jasno ukazali na različitost, isprepletenost i šarolikost etničke slike, neovisno o državnim međama.

Što su zapravo bili i što danas jesu europski identitet, europski kontinent, europska rasa, europsko naslijeđe, europsko gospodarstvo, osjećaj europske nadmoći, europska integracija i europska prošlost i budućnost? To su samo neka pitanje i dvojbe koje se postavljaju pred čitatelja ovoga

vrsnog djela. Knjiga pruža veći dio odgovora na njih, no još više potiče na daljnja promišljanja perspektiva Europe, poglavito stoga što se Europa koncem XX. stoljeća našla na pragu svekolikog ujedinjenja, ali i opravdanog oživljavanja predugo potiskivanih osjećaja nacionalne (državne) samostalnosti te narodnosne i regionalne pripadnosti. U Europi se danas preklapaju procesi društvenih, političkih, gospodarstvenih i kulturnih integracija s procesima nacionalnog i narodnosnog oslobođenja i osamostaljenja. Ti procesi, započeti 1980-ih godina, još uvijek nisu završili i veliko je pitanje hoće li završiti u ovome stoljeću. Svi su izgledi da će se integracijski, ali i nacionalni pokreti u Europi duboko protegnuti u sljedeći milenij. U tom složenom vrtlogu različitih, pa i posve suprotnih, društvenih procesa narodi Europe moraju pronaći i osmisлити nove pristupe rješavanju najvažnijih političkih, gospodarstvenih i sigurnosnih problema, vodeći pritom osobito računa o činjenici da svi europski narodi i etničke skupine imaju svoj povijesni, jezični, vjerski... identitet i baštinu i da će neuvažavanje tih spoznaja odvesti Europu daleko od zajedničkog cilja – ujedinjenja i snažne zajednice europskih država.

Primjenom načela geografske klasifikacije prema kojemu Europu čini "određen broj regija okupljenih oko goleme potkovaste ravnice koja se s malo prekida proteže od Atlantskog oceana do Urala", autori su narode europskog kontinenta podijelili na nekoliko (regionalnih) skupina: 1). Narodi sjevernoeuropskog obalnog pojasa – Islandđani, Ferojci, Norvežani, Danci, Englezi, nizinski, brdski i otočni Škoti, Nizozemci, Frizi, Normani; 2.) Narodi atlantskog luka – Portugalci, Azorci, Madeirci, Galicijci, Asturijci, Kantabri, Kanarski otočani, Baski, Bretonci, Velšani, Kornvalci, Mancijci, Irci; 3.) Narodi europskog sjeverozapadnog kontinentskog područja – Francuzi, Burgundđani, Luksemburžani, Valonci, Flamanci, Nijemci, Rajnlandđani, Franci; 4.) Narodi alpske regije – Švabi, Bavarci, Austrijanci, Tirolci, Salzburžani, Ko-

rušci, Stajerci, Gradišćanci, gornji Austrijanci, donji Austrijanci, Bečani, Švicarci, Pijemontezi, Valdostanci, Valdenzi, Lombardani, Sloveni; 5.) Narodi zapadnog i središnjeg Sredozemlja – Navarci, Araganci, Kastilijanci, Andaluzijci, Gibraltarci, Katalonci, Valencijanci, Balearci, Provansanci, Korzikanci, Sardi, Liguri, Veneto-Furlanci, Središnji Talijani, Južni Talijani, Sicilijanci, Maltežani; 6.) Narodi Hrvatske i Balkana – Hrvati, Bosanski muslimani, Srbi, Crnogorci, Albanci, Makedonci, Bugari, Grci, Turci; 7.) Narodi karpatskog područja – Česi, Slovaci, Mađari, Nijemci u dijaspori, Rumunji, Ruteni, huculska, bojkovska i lemkovska zajednica; 8.) Narodi sjevernoeuropske nizine – Sasi, Poljaci, Litavci, Latvijci, Lužički Srbi, Prusi; 9.) Narodi Sjevernog Baltika – Šveđani, Finci koji govore švedski, Alandani, Lapi, Finci, Karelijci, Vepsi, Estonci; 10.) Narodi istočnih pograničnih područja – pogranični Poljaci, Bjelorusi, Ukrajinci, Rusi; 11.) Narodi Urala i Kavkaza – Povolški Tataari (Kazanski Tataari), Muslimansko-turkijski i mongolski narodi povolško-uralskog područja i Dagestana (Baškirci, Nogajci, Kalmici, Kumici), nemuslimanski narodi u području između Volge i Urala (Komi, Udmirti, Mordvinci, Marijci, Čuvaši), kavkaski narodi (Gruzijci, Megrelci, Svani, Abhazi, Abazinci, Čerkezi, Čečeni, Inguši,...; 12.) Raspršeni narodi – Židovi, Romi.

Prikazani su povijest, jezik, književnost, gospodarstvo, kultura, prirodne značajke, društvo, religija, politička kultura, pa i folklor, jela, gradovi, mentalitet, umjetnost... svakog naroda ili svake (pod) skupine. Time je korisniku ovoga djela pružena prilika upoznavanja bogastava identiteta i baštine pojedinih naroda i skupina naroda te njihovo mjesto u etničkoj slici Europe.

U tome je povijesnom, etničkom, političkom, vjerskom, kulturnom, gospo-

darstvenom, pa i civilizacijskom kolopletu različitih naroda svoje mjesto pod europskim suncem našao i hrvatski narod u svojoj samostalnoj, suverenoj i neovisnoj državi Hrvatskoj. Iako se na prvi pogled čini da su autori Hrvate (i Hrvatsku) "strapali" u balkanski svijet (zajedno s Bosanskim muslimanima, Srbima, Crnogorcima, Albancima, Makedoncima, Bugarima, Grcima i Turcima), njihova kasnija objašnjenja nedvojbeno upućuju na zaključak da su u cijelosti razumjeli stvarnu pripadnost i opredijeljenost hrvatskoga naroda i hrvatske države. Tako u poglavlju o Hrvatima, između ostalog, piše: "Hrvati su uključivanjem u jugoslavensku državu 1918. godine bili uvučeni u kretanja na balkanskom prostoru, premda je Hrvatska zemljopisno, povijesno i kulturno dio sredozemne i srednjoeuropske panonske regije te se ona danas nastoji izravno uključiti u zapadne integracije." U osnovi možemo istaknuti da su temeljne hrvatske povijesne, jezične, religijske, etničke, urbane, arhitektonske i umjetničke značajke, prikazane objektivno, uvjerljivo i argumentirano i da, stoga, pridonose boljem predstavljanju i vrednovanju (pro)europske baštine, suvremenosti, ali i perspektiva hrvatskoga naroda i države Hrvatske. U knjizi je jasno istaknuta povijesna, državnopravna i politička individualnost hrvatskoga naroda čije težnje za državnom samostalnošću nisu presahle niti u najtežim godinama svoje opstojnosti na ovim prostorima. Osobito su autori naglasili težak položaj Hrvata u vrijeme obje Jugoslavije koje su proveli pod srpskom hegemonomijom, kad su se sustavno pokušali zatrti hrvatski nacionalni, jezični i kulturni identitet. Prema njihovim riječima, i suvremeni hrvatski nacionalni pokret nastoji izboriti hrvatsku individualnost i samostalnost kao potpuno različitu od srpske te osnažiti zapadnu i europsku orijentaciju Hrvata.

U svakom slučaju, knjigu *Narodi Europe*, u kojoj se jasno zrcali njezina prošlost, ali i predviđa njezina budućnost, valja preporučiti čitateljstvu.

Dražen Živić